

Dubravka Božić Bogović

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

VJERSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA ISTOČNE SLAVONIJE U DRUGOJ POLOVINI 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA NA TEMELJU PODATAKA KANONSKIH VIZITACIJA

UDK 314.1:2(497.5Slavonija)“17/18“

DOI 10.22586/ss.25.1.2

Pregledni rad

Primljeno: 13. 5. 2025.

U radu se na temelju podataka u zapisima kanonskih vizitacija za biskupije u istočnoj Slavoniji u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća analiziraju pojedini demografski pokazatelji, vjerska struktura stanovništva i razina konfesionalne homogenosti. Analiziraju se mogućnosti i ograničenja kanonskih vizitacija kao izvora za istraživanje konfesionalno-demografskih obilježja na temelju sustavne analize strukture i sadržaja podataka o stanovništvu i njegovoj vjerskoj pripadnosti. Istraživanje je pokazalo da kanonske vizitacije kao povijesno-demografski izvor pokazuju obilježja karakteristična i za druge vrste protostatističkih izvora. Povijesno-demografskom analizom utvrđeni su broj naselja i broj katolika te elementi dobno-spolne strukture i neke karakteristike obitelji i kućanstava. Vjerska struktura istočne Slavonije u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća pokazuje razmjerno visoku razinu konfesionalne homogenosti.

Ključne riječi: istočna Slavonija, kanonske vizitacije, druga polovina 18. i početak 19. stoljeća, vjerska struktura, povijesna demografija

Uvod

Kanonske vizitacije vrijedan su izvor za istraživanje crkvene i vjerske povijesti, uključujući i istraživanje vjerske strukture stanovništva, budući da su prilikom pastirskih pohoda bilježeni, među ostalima, podaci o broju vjernika po pojedinim župama i filijalama, kao i podaci o drugim konfesijama. Cilj je ovoga rada utvrditi mogućnosti i ograničenja kanonskih vizitacija kao izvora za istraživanje konfesionalno-demografskih obilježja na primjeru zapisa kanonskih vizitacija za biskupije u istočnoj Slavoniji u drugoj polovini

18. i početkom 19. stoljeća, koje je objavio Državni arhiv u Osijeku.¹ U tu se svrhu analiziraju struktura i sadržaj podataka o stanovništvu i njegovoj vjerskoj pripadnosti, a analiza polazi od pretpostavke da kanonske vizitacije kao povijesno-demografski izvor pokazuju obilježja koja su općenito karakteristična i za druge vrste protostatističkih povijesno-demografskih izvora. Nadalje se, na temelju podataka u kanonskim vizitacijama, analiziraju demografski pokazatelji, vjerska struktura stanovništva i razina konfesionalne homogenosti u pojedinim analiziranim područjima u istočnoj Slavoniji u promatranom razdoblju te konfesionalno-demografski trendovi u kontekstu habsburške vjerske i populacijske politike i prosvijećenog apsolutizma. Analizirano područje istočne Slavonije obuhvaća brodsko, osječko, đakovačko i valpovačko područje. U analizu su uključene kanonske vizitacije zaključno s 1830-im godinama.²

Zbog dinamičnih i značajnih promjena strukture i broja stanovništva te prirode samih povijesnih zbivanja, povijesno-demografska istraživanja istočne Slavonije u ranom novom vijeku mogu doprinijeti boljem razumijevanju onodobnih procesa i pojava, pa tako i onih koji nose konfesionalno obilježje. Riječ je o području koje se u ovom razdoblju nalazilo na granici između kršćanskog Habsburškog i islamskog Osmanskog Carstva, obuhvaćeno značajnim političko-teritorijalnim promjenama. Ove su promjene ujedno značile i promjene konfesionalne odrednice državno-političkog okvira, a što se s povijesno-demografskog aspekta može analizirati istraživanjem vjerske strukture stanovništva. Također, rani novi vijek se u historiografiji, promatrano iz različitih aspekata, nerijetko određuje kao konfesionalno doba, pri čemu se posebice želi istaknuti povezanost i isprepletenost državne i vjerske politike. Što se Habsburgovaca kao katoličkih vladara tiče, strategije za održavanje utjecaja i moći u njihovim brojnim zemljama s različitim političkim i vjerskim uređenjima nužno su bile vođene političkom realnošću i vladarskim pragmatizmom. Konfesionalni pluralizam Monarhije ograničavao je mogućnosti ostvarivanja konfesionalnog ekskluzivizma, a u područjima koja su se krajem 17. stoljeća, nakon oko stoljeća i pol osmanske vlasti, našla u sastavu

¹ Stjepan Sršan (prir.), *Kanonske vizitacije*, knj. III: *Valpovačko-miholjačko područje 1730.-1830.* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Biskupija Đakovačka i Srijemska, 2005); Stjepan Sršan (prir.), *Kanonske vizitacije*, knj. V: *Osijek i okolica 1732.-1833.* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Biskupija Đakovačka i Srijemska, 2007); Stjepan Sršan (prir.), *Kanonske vizitacije*, knj. IX: *Brodsko područje 1730.-1833.* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Đakovačko-osječka nadbiskupija i metropolija, 2010); Stjepan Sršan (prir.), *Kanonske vizitacije*, knj. X: *Đakovačko područje 1751.-1833.* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Đakovačko-osječka nadbiskupija i metropolija, 2011).

² Za brodsko, osječko i đakovačko područje to je 1833. godina, a za valpovačko 1829. godina. Podaci vizitacije Čepina iz 1899. godine iznimno se koriste kako bi se na dostupnom primjeru ilustrirali potencijalni učinci vjerske homogenizacije u razdoblju koje slijedi onome koje je predmet istraživanja ovoga rada.

Habsburške Monarhije, a u koja pripada i istočna Slavonija, dodatni je izazov bilo ostvarivanje političke, gospodarske i vojne stabilizacije.

Za ostvarivanje ovih ciljeva bilo je potrebno osigurati, među ostalim, i demografsku obnovu područja opustošenih ratnim zbivanjima, što je zahtijevalo aktivnu populacijsku politiku.³ Izradom plana za temeljitu pravnu, crkvenu, političku, vojnu i gospodarsku reorganizaciju krajem 1680-ih rukovodio je kardinal Leopold Kolonić u suradnji s palatinom Pálom Esterházyjem, a važnu je ulogu u ovom planu imala upravo politika naseljavanja rijetko naseljenih i gospodarski zaostalih novoosvojenih područja.⁴ Ova je politika naseljavanja u značajnoj mjeri imala konfesionalno obilježje, budući da je postojala razrađena hijerarhija manje i više poželjnih kolonista, pri čemu su, kao najlojalniji podanici, najpoželjniji bili katolici njemačkog govornog područja iz Njemačkoga Carstva i nasljednih habsburških zemalja. U skladu s time, kad god je to bilo praktično izvedivo, prednost prilikom kolonizacije trebalo je davati katoličkoj konfesiji i njemačkoj narodnosti. Ovaj plan nikada nije u potpunosti zaživio jer se sukobio sa stvarnošću različitih naseljeničkih valova, a kojima se habsburška politika prilagođavala zbog pragmatične potrebe za dovoljnim brojem podanika.⁵

Početna faza demografske obnove u istočnoj Hrvatskoj uglavnom je završila do sredine 18. stoljeća, dakle do razdoblja kojim se bavi ovaj rad, a druga je polovina 18. stoljeća pretežno obilježena stabilnim porastom broja naselja i stanovništva, premda naseljavanja nisu u potpunosti prestala. I u drugoj su polovini 18. stoljeća postojali izazovi koji se mogu smatrati dijelom populacijske politike, i to ne samo na razini države, nego i na razini vlastelinstava, a mogu se promatrati i iz konfesionalno-demografske perspektive. Primjerice, 1784. godine tijekom vizitacije Čepina, filijale župe u Brođancima

³ Zlatko Kudelić, „Konfesionalizacija i crkvena unija u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu na primjeru Vojne krajine“, u: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 6. i 7. prosinca 2013.*, ur. Romana Horvat (Zagreb: Matica hrvatska; Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 2016), 99-105; Nataša Štefanec, „Vjerska politika u habsburškim zemljama u srednjoj Europi (od 20-ih godina 16. st. do 30-ih godina 17. st.)“, u: *Tridentska baština*, 45-47; Drago Roksandić, „‘Prosvijećena’ modernizacija i tolerancija u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: problemi pristupa – konfliktni koncepti i kontradiktorne prakse“, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 12 (2014): 210-211.

⁴ Marta Ivković i Darko Vitek, „Centralizacija državne uprave kroz formiranje županija i izgradnja odnosa prema vlastelinskim samoupravama – primjer Srijemske županije i Iločkog vlastelinstva u 18. stoljeću“, *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 94-95, pristup ostvaren 1. V. 2024., doi: <https://doi.org/10.22586/ss.21.1.12>.

⁵ Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der Habsburgischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699-1815* (Wien: Überreuter, 2004), 298.

u Pečuškoj biskupiji, zabilježena je izjava zemljišnog gospodara dobra Čepin Ivana Kapistrana Adamovića, datirana 26. ožujka 1784. godine. Ova je izjava dio obrazloženja zbog čega Čepin nije postao samostalna župa, a prvenstveno se tiče izazova naseljavanja Nijemaca katolika, odnosno konfesionalne strukture stanovnika Čepina, u kojem su živjeli pravoslavni i katolici. Prema Adamovićevim riječima, većina katolika u Čepinu su bili „iz Njemačke“ te su bili slabo zainteresirani za osnivanje kućanstava i stalno naseljavanje. O teškoćama u prilagodbi njemačkih naseljenika Adamović govori već na samom početku svoje izjave iznoseći podatak da je prethodne godine pomrlo mnogo novonaseljenih katolika, zbog čega su mnoge kuće ostale napuštene, a udovice s djecom odselile. Općenito, naseljenici i vlastelinski sluge koji su došli iz različitih područja, a koji su činili glavninu katolika na vlastelinstvu, težili su se vratiti u svoj zavičaj, zbog čega je vlastelinstvo bilo prisiljeno uzimati pravoslavne sluge, koji su jedini bili na raspolaganju. Također, prema Adamovićevim riječima, njemački naseljenici „nepriviknuti će izumrijeti“ ili će svoje kuće prodati pravoslavnim naseljenicima čim prođu tri godine za oslobođanje.⁶ Ovaj primjer ilustrira kako su na oblikovanje konfesionalne strukture stanovništva nekog područja, osim državne populacijske ili vjerske politike, utjecali različiti drugi čimbenici koji su proizlazili iz svakodnevnih životnih, gospodarskih i drugih okolnosti.

U drugoj polovini 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji, u skladu s modernizacijom države i reformskim zahvatima prosvijećenog apsolutizma, konfesionalno pitanje dobilo je novu dimenziju, posebice vezano uz reforme koje su se ticale odnosa države i crkve i uređenje položaja različitih konfesija Ediktom o vjerskoj toleranciji.⁷ Provedene su reforme, između ostalog, obuhvatile teritorijalno-administrativno preuređenje biskupija upravo u razdoblju koje je obuhvaćeno ovim radom. Općenito, u crkvenom teritorijalno-administrativnom smislu, analizirano područje je sve do 1770-ih godina bilo razmjerno složeno, što u istraživanju pruža mogućnost da se uspoređuju prakse prikupljanja konfesionalno-demografskih podataka o vjernicima u različitim biskupijama. Naime, župe na valpovačkom području bile su u Pečuškoj biskupiji, one na brodskom području u Zagrebačkoj, župe na đakovačkom području su bile u Bosanskoj ili Đakovačkoj biskupiji, dok je Osijek bio izuzeta župa pod jurisdikcijom Ostrogonске nadbiskupije.⁸ Spomenutim reformama usmjerenima na crkveno teritorijalno-administrativno preurede-

⁶ *Kanonske vizitacije*, knj. V, 97, 99.

⁷ Franjo Emanuel Hoško, *Grga Čevapović osporavatelj ranog liberalizma* (Zagreb: Salesiana, 2011), 69-74.

⁸ Zbog promjena u administrativno-teritorijalnom ustroju analiziranih biskupija upravo tijekom promatranog razdoblja, prilikom analize i interpretacije neće se koristiti nazivi biskupija, nego termini valpovačko područje, brodsko područje, đakovačko područje i osječko područje.

nje, 1773. godine kanonskim ujedinjenjem nastaje Bosanska ili Đakovačka i Srijemska biskupija, 1776. godine su joj pripojeni Osijek i Petrovaradin, a 1780. godine joj je pripojeno deset župa Zagrebačke biskupije zapadno od Slavenskog Broda i sedamnaest župa Pečuške biskupije u zapadnom Srijemu, dok su župe u valpovačkom području ostale u sastavu Pečuške biskupije.⁹ Od analiziranih područja samo je brodsko bilo u sastavu Vojne krajine, dok su ostala područja pripadala civilnom dijelu i uglavnom bila uklopljena u sustav kasnofeudalnih slavonskih vlastelinstava.

Kanonske vizitacije biskupija u istočnoj Slavoniji u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća

Biskupi su redovito unutar tri godine trebali pohoditi sve župe svoje biskupije (ova se očekivana učestalost vizitacija u istočnoj Slavoniji uglavnom nije poštovala), pri čemu su ih župnici informirali o pastoralnom i materijalnom stanju župe kojom upravljaju. Kanonske su vizitacije imale manje-više standardiziranu formu s nizom pitanja koja se tijekom promatranog razdoblja nisu značajnije mijenjale, zadržavajući osnovne kategorije podataka koje se prikupljalo, dok su pojedine rubrike s vremenom postale detaljnije i preciznije. Osim za crkvene svrhe, svećenstvo je u drugoj polovini 18. stoljeća prikupljalo podatke i za svjetovne svrhe. Naime, to je vrijeme kada se, s manjim ili većim uspjehom, u različitim dijelovima Monarhije pokušalo odnosno uspjelo provesti popise stanovništva radi prikupljanja podataka koji bi bili osnova za reforme s ciljem modernizacije države. Uključivanje crkvenih institucija u popisivanje predstavljalo je pragmatično rješenje, budući da je organizacija i provedba popisa bila administrativno zahtjevnija i skupa, a svećenstvo uglavnom dovoljno obrazovano i iskusno u administrativnim poslovima, dok je administrativno-teritorijalna infrastruktura crkvenih institucija ionako premrežavala popisna područja. Ideja o uključivanju crkvenih institucija u popisivanje stanovništva u praksi je zaživjela 1770-ih godina.¹⁰ Pastoralno preuređenje u okviru planiranih reformi kojima bi se provela nova razgraničenja među biskupijama i župama te postigla obnova Crkve zahtijevalo je pripremu koja se namjeravala provesti višestrukim ispitivanjem realnog pastoralnog stanja u Monarhiji. Tako su predstavnici biskupija i županija u Hrvatskoj 1771. godine trebali popisati sve župe, kapelanije, crkve i kapele te ispitati prihode župnika i stanje župnih stanova. Prikupljanja podataka su

⁹ Zlata Živaković-Kerže, „Dva posljednja stoljeća nadležnosti Pečuške biskupije u sjevernoj Slavoniji i Baranji“, *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 465-466, pristup ostvaren 8. V. 2025. <https://hrcak.srce.hr/file/93112>

¹⁰ Robert Skenderović, „Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine (‘Tabella Impopulationis pro Anno 1773’)“, *Povijesni prilozi* 29 (2010), br. 39: 77-79, pristup ostvaren 10. V. 2025., <https://hrcak.srce.hr/63760>.

se nastavila i narednih godina. Primjerice, generalni vikar Pečuške biskupije za Slavoniju i Srijem Stjepan Adžić 1774. godine tražio je da župnici redovito na kraju godine izvještavaju o broju vjernika u župi, uz utvrđivanje njegovog porasta ili pada. Ugarsko je kraljevsko namjesničko vijeće tražilo da se u ovim izvještajima zabilježi i koliko ima župljana i župljanki u dobi do petnaest godina starosti, koliki je ukupan broj djece ove dobi te broj oženjenih i udanih. Također, župnici su u ove godišnje izvještaje trebali uključiti broj pripadnika drugih konfesija. Vijeće je također tražilo da se uz ukupan broj stanovnika župe navede i broj odseljenih, vojnika i svećenika, a izvještaje s navedenim podacima trebalo je dostavljati svake godine.¹¹

Kada se podaci u ovim izvještajima usporede s onima koji su bilježeni tijekom kanonskih vizitacija može se primijetiti značajna sadržajna sličnost. Ova sličnost djelomice proizlazi i iz, u određenom smislu, slične svrhe. Naime, svrha je prikupljanja podataka putem spomenutih izvještaja bila procjena pastoralnih potreba vjernika, kako bi se osigurao reformni cilj novog razgraničavanja župa i njihove opskrbe župnicima. Slično tome, kanonske su vizitacije također imale pastoralnu i administrativnu svrhu s ciljem ispitivanja stanja u župi, uključujući pastoralne potrebe vjernika te svećeničke i materijalne kapacitete lokalne crkve. Naravno, pri osiguravanju adekvatne pastoralne skrbi podaci o broju i strukturi vjernika bili su važni radi jasnog pregleda nad dušebrižničkim stanjem u župi te pripremom i praćenjem primanja sakramenata. Ovakva svrha može se iščitati iz tipa demografskih podataka zabilježenih u kanonskim vizitacijama. Tako su u vizitacijama biskupija u istočnoj Slavoniji u promatranom razdoblju za katoličko stanovništvo bilježeni sljedeći podaci: ukupan broj „duša“ (ponekad katolika), sposobnih za ispovijed (ponekad sposobnih za ispovijed i pričest), nesposobnih za ispovijed (ponekad „nedoraslih“ ili djece školske dobi), bračnih parova, udovaca, kuća. Iznimno, u vizitacijama broskog područja te u vizitaciji osječkog područja 1813. godine zabilježen je broj potvrđenih. Broj sposobnih i nesposobnih za ispovijed zabilježen je prema spolu samo tijekom vizitacije 1833. godine, i to u Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, dok u vizitaciji valpovačkog područja u okviru Pečuške biskupije ovog podatka nema.¹² Na temelju navedenoga se može primijetiti da je uglavnom riječ o podacima koje su župnici mogli dobiti iz knjiga stanja duša (u kanonskim je vizitacijama sama rubrika u kojoj su bilježeni konfesionalno-demografski podaci znala nositi naziv *stanje duša*). Župnici su u knjige stanja duša bilježili podatke o župljanima prema kućanstvima te su ih trebali redovito voditi na godišnjoj

¹¹ Franjo Emanuel Hoško, *Josip Pavišević svjedok jozefinizma u Slavoniji i Podunavlju* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003), 202-203.

¹² *Kanonske vizitacije*, knj. III, 350-625; *Kanonske vizitacije*, knj. V, 317-480; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 1029-1220; *Kanonske vizitacije*, knj. X, 583-699.

razini, ali je u praksi bio češći slučaj da su ih pripremali upravo za biskupske vizitacije.¹³ Podaci prikupljeni u kanonskim vizitacijama osim za pastoralne svrhe bili su namijenjeni i za praćenje podataka o vjernicima vezano uz crkvena davanja. Primjerice, podaci o broju bračnih parova i udovaca i udovica bili su važni za procjenu prihoda župnika, budući da se dio crkvenih davanja određivao prema bračnom paru, pri čemu su udovci ponegdje bili oslobođeni davanja ili su davali polovinu.

Iako je sustavnom analizom podataka zabilježenih u kanonskim vizitacijama moguće istražiti određene povijesno-demografske pokazatelje, kanonske vizitacije kao povijesno-demografski izvor pokazuju niz ograničenja o kojima je potrebno voditi računa prilikom istraživanja. To posebice dolazi do izražaja prilikom analize područja koja pripadaju različitim biskupijama, kao što je slučaj u istočnoj Slavoniji u promatranom razdoblju. Ova je crkveno-administrativna rascjepkanost u pravilu značila da prikupljeni konfesionalno-demografski podaci nisu nužno ujednačeni, što onemogućava komparaciju i sustavno praćenje pojedinih pokazatelja. Iako se u osnovi radi o istoj vrsti podataka, odnosno istom nizu pitanja na koja su odgovarali župnici, postojala je nedosljednost u njihovoj interpretaciji, odnosno u načinu njihovog bilježenju od jedne do druge vizitacije ili u različitim biskupijama (ponekad i u župama iste biskupije). Čak i u 19. stoljeću, kada su obrasci vizitacija s uputama postali detaljniji, točnost bilježenja podataka često je ovisila o savjesnosti samog župnika. Primjerice, 1833. godine prikupljali su se podaci o sposobnima i nesposobnima za ispovijed prema spolu.¹⁴ Župnici su ove podatke većinom savjesno zabilježili za sva naselja u svojim župama. Ipak, poneki ove podatke nisu prikazali za svako naselje zasebno, nego samo za župnu maticu te skupno za sve filijale. Također, župnici su povremeno bilježili neprecizne podatke, primjerice kada 1829. godine prilikom vizitacije Pečuške biskupije u valpovačkom području navode samo okvirni broj djece školskoga uzrasta.¹⁵ Ipak, kada je riječ o podacima o ukupnom broju katolika koji su zabilježeni po pojedinim naseljima, on se može smatrati razmjerno pouzdanim. Naime, kada se podaci o broju katolika u kanonskim vizitacijama usporede s podacima u popisu 1767. godine, može se primijetiti da uglavnom nema većih odstupanja.¹⁶ Treba napomenuti da su u popisu 1767.

¹³ Péter Őri i Levente Pakot, *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries* (Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2011), 6, pristup ostvaren 10. V. 2025. <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2011-020.pdf>.

¹⁴ *Kanonske vizitacije*, knj. III, 350-625; *Kanonske vizitacije*, knj. V, 317-480; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 1029-1220; *Kanonske vizitacije*, knj. X, 583-699.

¹⁵ *Kanonske vizitacije*, knj. III, 353, 377, 405, 451, 483, 507, 555, 603.

¹⁶ Denis Njari, *Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine* (Osijek: Državi arhiv u Osijeku; Pečuški biskupijski arhiv, 2019), 13-46.

aktivno sudjelovali katolički župnici (i protestantski i pravoslavni svećenici) koji su davali podatke iz crkvenih matica,¹⁷ tako da se zapravo radi o istom ili sličnom izvoru podataka. Međutim, bez obzira na to, nepostojanje većih odstupanja podataka popisa i vizitacija ukazuje na to da su se župnici za podatke o broju svojih župljana u kanonskim vizitacijama uglavnom dosljedno koristili istim izvorima i metodologijom. Ograničenje u korištenju kanonskih vizitacija kao povijesno-demografskog izvora predstavljaju i kronološka neujednačenost te teritorijalna nedosljednost provedbe pastoralnih pohoda. U različitim biskupijama biskupi su pohodili svoje župe u različito vrijeme, a razmaci među pojedinim pohodima također su bili različiti. Ni župe iste biskupije nisu uvijek bile pohođene tijekom iste godine, a poneke su župe znale biti i izostavljene. Sve navedeno smanjuje ujednačenost vremenskog i prostornog obuhvata analize, što je važno posebice za praćenje kretanja povijesno-demografskih pokazatelja te za usporedne analize. Prilikom analize na razini pojedinih župa u obzir treba uzeti i promjene administrativno-teritorijalne organizacije budući da se osnivanjem novih župa mijenjao teritorijalni obuhvat i broj naselja uključenih u analizu.

Kada su u pitanju podaci o vjerskoj strukturi, odnosno o pripadnicima drugih konfesija, oni su u kanonskim vizitacijama neprecizni i sporadični. Prisutnost pripadnika drugih konfesija uglavnom se evidentira uopćenim tvrdnjama kao što su „polovica sveg stanovništva“, „veći dio“, „nekoliko“ i slično. Nešto su sustavniji podaci zabilježeni o pravoslavnom stanovništvu, ali i tada se bilježe samo podaci o broju kuća ili o broju osoba. Pri tome se razmjerno često donosi tek okvirna procjena, budući da katolički župnici zacicjelo o pripadnicima druge konfesije nisu imali onako precizne podatke kakve su imali o vlastitim župljanima. Što se tiče luterana i kalvinista, o njima su podaci u vizitacijama još rjeđi, što je razumljivo jer ih je u analiziranom području bilo malo i uglavnom nisu bili naseljeni u većim konfesionalno kompaktnim zajednicama.

Uopćeni ili razmjerno neprecizni podaci o pripadnicima drugih konfesija u kanonskim vizitacijama mogu se razumjeti s obzirom na njihovu ranije navedenu svrhu. Ipak, u konfesionalno složenim područjima župnicima i vizitatorima su podaci o pripadnicima drugih konfesija mogli biti važni kako bi ukazali na moguće izazove u međuvjerskom suživotu, na zloupotrebe, kako bi pratili poštovanje vjerskih odredbi, sklapanje mješovitih brakova, vjerske prelaske i slično. S obzirom na podatke o međuvjerskim odnosima u kanonskim vizitacijama i općenito njihovu svrhu, može se pretpostaviti da su podaci o drugim konfesijama koji se u njima mogu naći bili sasvim dovoljni. Međutim, ako se u obzir uzme ranije opisana važnost konfesionalnih pitanja za državnu politiku, može začuditi što se slična nepreciznost podataka o

¹⁷ Skenderović, „Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine“, 79.

konfesionalnoj pripadnosti može naći i u svjetovnim popisima, čak i ako se u obzir uzme da se radi o popisima iz protostatističkog razdoblja.¹⁸ Primjere, popis iz 1773. godine utvrđivao je i vjersku pripadnost, ali je ona u njemu dosta nejasno definirana te su vjernici popisivani kao katolici, akatolici i shizmatici, a u rubrikama o broju rođenih i umrlih akatolici i shizmatici su bili popisivani zajedno.¹⁹ Josefski popis 1785./87. popisivao je kršćane i Židove, a tek popisi iz 1802. i 1805. godine zasebno bilježe katolike, luterane, kalviniste, grkokatolike, pravoslavne i Židove, ali samo muškarce.²⁰

Unatoč navedenim ograničenjima kanonskih vizitacija kao povijesno-demografskih izvora, riječ je o izuzetno vrijednom izvoru povijesno-demografskih podataka, posebno o pripadnicima katoličke konfesije. Međutim, način na koji su podaci u njima bilježeni zahtijeva poseban oprez prilikom analize i interpretacije, ali se pažljivim i dosljednim odabirom uzoraka i analiza može doći do valjanih i korisnih podataka o stanovništvu i njegovoj vjerskoj strukturi.

Stanovništvo i vjerska struktura prema podacima kanonskih vizitacija u istočnoj Slavoniji u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća

Povijesno-demografski podaci u kanonskim vizitacijama koji se mogu smatrati najpouzdanijima jesu oni o broju naselja na području župe odnosno biskupije u određenom razdoblju. Riječ je o podacima koji su rutinski bilježeni u opisu župe uz navođenje njenog sjedišta i filijala. Već je ranije ukazano na ograničenja povezana s kronološkom i teritorijalnom nedosljednošću, ali ona ne utječu na utvrđivanje ukupnog broja popisanih naselja u promatranom razdoblju. Iz preglednog prikaza kronološkog rasporeda i broja vizitiranih župa i naselja (Tablica 1) može se primijetiti da su samo pečuški biskupi tijekom vizitacija u istoj godini pohodili sve župe svoje biskupije. Đakovačko područje, odnosno Bosanska ili Đakovačka biskupija, u promatranom je razdoblju vizitirano 1751., 1753. i 1767. godine, ali je riječ o vrlo sažetim zapisima koji ne sadržavaju povijesno-demografske podatke.²¹

¹⁸ Božena Vranješ-Šoljan, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 2: 520-522, pristup ostvaren 2. V. 2025., <https://hrcak.srce.hr/30612>.

¹⁹ Skenderović, „Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine“, 89; Petar Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine*, sv. 1 (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018), 54.

²⁰ Korunić, *Naselja i stanovništvo*, 62, 68, 69.

²¹ *Kanonske vizitacije*, knj. X, 2-40.

Tablica 1. Broj popisanih župa i naselja u biskupijama u istočnoj Slavoniji u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća

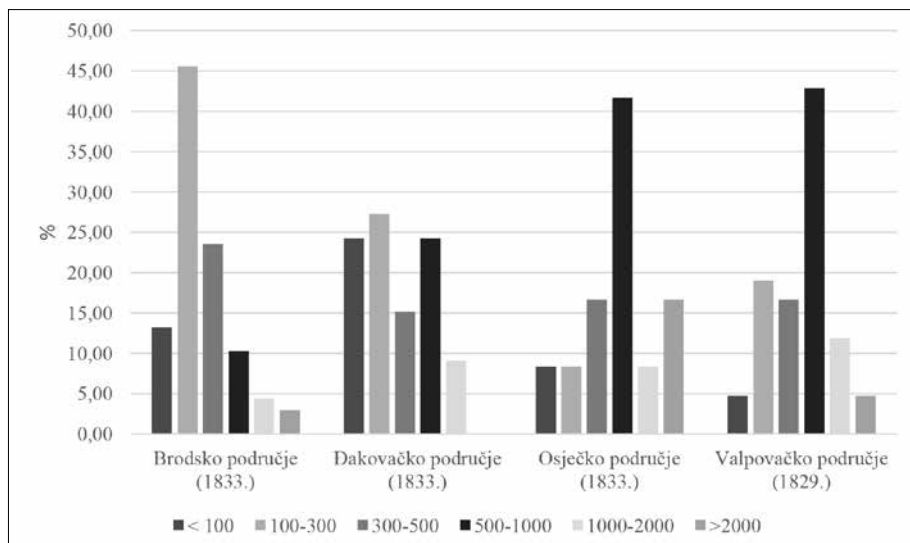
Valpovačko područje			Osječko područje			Đakovačko područje			Brodsko područje		
	Naselja	Župa		Naselja	Župa		Naselja	Župa		Naselja	Župa
1754.	37	4	1754.	7	1	1776.	5	2	1757.	11	1
1782.	38	8	1761.	4	1	1811.	3	1	1758.	59	8
1810.	40	10	1768.	2	1	1812.	5	2	1761.	66	9
1829.	42	11	1776.	4	1	1813.	31	6	1765.	4	8
			1813.	11	5	1818.	5	1	1769.	67	10
			1833.	11	5	1819.	6	2	1775.	62	9
						1833.	35	7	1782.	4	3
									1811.	43	12
									1812.	13	4
									1833.	67	16

Ukupno su tijekom druge polovine 18. i početkom 19. stoljeća u biskupijama u istočnoj Slavoniji zabilježena 202 pojedinačna naselja – 94 na brodskom području, 49 na đakovačkom, 44 na valpovačkom i 15 na osječkom području. Ovi podaci govore o razmjerno dobroj naseljenosti, a razlike u broju naselja u pojedinim biskupijama pretežno su posljedica razlike u njihovom teritorijalnom opsegu. Tijekom promatranog razdoblja broj naselja se u svim biskupijama blago povećao, a što potvrđuje da je glavna faza demografske obnove završila do sredine 18. stoljeća, ali se demografski rast nastavio. Velika većina ovih naselja bila je seoskoga tipa, a samo ih je nekoliko gradskog: Brod, Đakovo, Miholjac, Osijek²² i Valpovo. Prema podacima vizitacija iz 1810-ih godina, među gradskim su naseljima najmanji bili Miholjac i Đakovo s oko 1500 stanovnika, Valpovo s oko 2000 stanovnika i Brod s oko 2800 stanovnika (Brod i Varoš). Najveći je po broju stanovnika bio Osijek (Tvrđa, Donji i Gornji grad) s ukupno oko 6500 katolika, ali je ukupan broj stanovnika bio i veći budući da je u Donjem gradu uz katolike živio i veći broj pravoslavnih, o čijem broju vizitacije ne daju preciznije podatke.²³

²² Pri tome se misli na osječke tri općine: Nutarnji grad (Tvrđa), Gornji grad i Donji grad, koje su 1786. godine sjedinjene, ali se u vizitacijama i u analizama podatka i dalje vode kao zasebna naselja.

²³ *Kanonske vizitacije*, knj. III, 272, 345; *Kanonske vizitacije*, knj. V, 137, 197, 243; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 749; *Kanonske vizitacije*, knj. X, 367.

Grafikon 1. Udio (%) naselja prema broju katolika u biskupijama u istočnoj Slavoniji 1829. i 1833. godine na temelju podataka kanonskih vizitacija

S obzirom na vrstu podataka u kanonskim vizitacijama, usporednu analizu naselja prema broju stanovnika katoličke konfesije moguće je provesti za 1829. godinu za valpovačko područje, te za 1833. godinu za ostala područja. Kada se promatraju pojedina područja (Grafikon 1) može se primijetiti da prevladavaju naselja srednje veličine, a malo je onih s manje od 100 stanovnika ili više od 2000 stanovnika. Kod naselja s više od 2000 stanovnika u pravilu se radi o gradskim naseljima (s iznimkom Gundinaca u brodskom području, u kojima je popisano 2020 katolika i 15 pravoslavnih stanovnika).²⁴ Kod naselja s manje od 100 stanovnika u valpovačkom području riječ je o naseljima s većinskim pravoslavnom stanovništvom u kojima su katolici činili manjinu.²⁵ Brodsko područje se ističe po najvećem udjelu naselja s manjim brojem stanovnika (od 100 do 300), a što uz podatak o najvećem broju naselja u ovom području govori o karakteristikama naseljavanja.

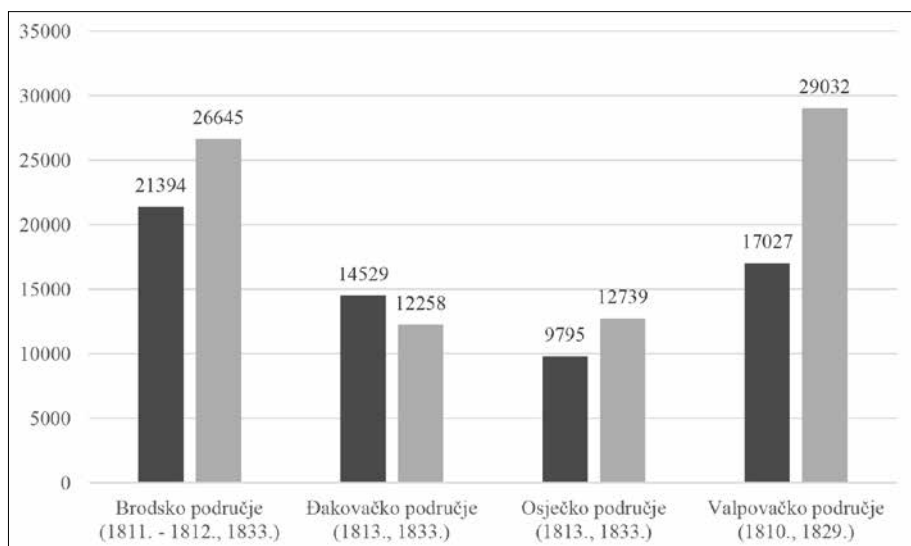
S obzirom na podatke u kanonskim vizitacijama, kretanje broja katolika po pojedinim područjima moguće je za sva područja sustavno komparirati samo početkom 19. stoljeća (Grafikon 2). Na osječkom je području u razdoblju od 1813. do 1833. godine stanovništvo poraslo za 30,1 %, u istom je razdoblju porast od 24,54 % zabilježen na brodskom području, a pad broja katolika od 15,63 % zabilježen je samo na đakovačkom području. Valpovačko područje je naizgled imalo izrazito velik porast broja katolika u razdoblju od

²⁴ *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 1107.

²⁵ *Kanonske vizitacije*, knj. III, 555, 557.

1810. do 1829. godine. Međutim, ovaj je rezultat posljedica karakteristika samog izvora. Naime, tijekom vizitacije 1810. godine za oko trećinu svih naselja nije zabilježen broj župljana, zbog čega je ukupan broj katolika za tu godinu nerealno manji. Kada se iz analize podataka tijekom vizitacije 1829. godine isključe naselja za koja 1810. godine nije zabilježen broj župljana, porast broja katolika u valpovačkom području u navedenom razdoblju iznosi 19,42 %. I podatak o smanjenju broja katolika na đakovačkom području treba uzeti s oprezom te odabirom odgovarajućeg uzorka provjeriti njegovu pouzdanost, posebice s obzirom na djelomičnu neujednačenost u teritorijalnom opsegu vizitacija uključenih u analizu. Ipak, analizom podataka za pojedinačna naselja za koja postoje podaci u objema vizitacijama dolazi se do vrlo sličnog podatka o padu broja stanovnika za 13,28 %.

Grafikon 2. Broj katolika u biskupijama u istočnoj Slavoniji početkom 19. stoljeća na temelju podataka kanonskih vizitacija

Podaci za katolike u kanonskim vizitacijama za župe u istočnoj Slavoniji u promatranom razdoblju omogućavaju da se u pojedinim godinama vizitacija analiziraju i kompariraju podaci o veličini kućanstava (za vizitacije tijekom kojih su zabilježeni broj kuća i ukupan broj katolika, odnosno bračnih parova). Na brodskom je području (1769., 1775., 1811.) u jednoj kući prosječno živjelo sedam do devet osoba i dva bračna para; na đakovačkom području (1811., 1812., 1813., 1819.) devet osoba i dva bračna para; na osječkom području (1813.) šest osoba i jedan bračni par; a na valpovačkom je području 1829. godine u jednoj kući prosječno živjelo 10 osoba i dva i pol bračna para.

Određene podatke o obiteljskoj strukturi može dati i analiza podataka o broju bračnih parova te udovaca i udovica. Međutim, podaci o udovcima i udovicama bilježeni su samo na području Bosanske ili Đakovačke i Srijemske biskupije tijekom vizitacija početkom 19. stoljeća. Pri tome se može primijetiti da je broj udovaca tijekom vizitacije 1833. godine višestruko manji nego u prethodnoj vizitaciji. Primjerice, na osječkom je području 1813. godine bilo 383, a 1833. godine 42 udovaca/udovica, dok je broj bračnih parova u istom razdoblju porastao s 2034 na 2366 parova, a vrlo se slični trendovi mogu uočiti i u drugim područjima.²⁶ Ovakvi bi se rezultati možda mogli tumačiti smanjenjem smrtnosti i produljenjem životnoga vijeka, ali je to malo vjerovatno, budući da istraživanja pokazuju kako je u hrvatskim zemljama, posebice u istočnoj Hrvatskoj, proces demografske tranzicije započeo tek krajem 19. stoljeća.²⁷ Stoga se pravi razlog smanjenja broja udovičkih kućanstava vjerojatno može naći u samom izvoru. Na to upućuju i podaci o broju bračnih parova na broskom i osječkom području koji je 1833. godine izražen decimalnim brojem (3202,5 bračnih parova na osječkom području i 6291,5 na broskom).²⁸ Iako u samim vizitacijama nema objašnjenja za ovakav način bilježenja, može se pretpostaviti da su župnici neka udovička kućanstva bilježili u rubrici bračnih parova, ali kao polovicu para. Zbog toga se analiza odnosa bračnih parova i udovica/udovaca mora ograničiti na vizitacije tijekom 1811., 1812. i 1813. godine.²⁹ Na temelju ovih podataka je utvrđeno da su udovičke obitelji činile 12,61 % svih obitelji u koje su uračunati bračni parovi i udovci/udovice, a što znači da je otprilike svaka osma obitelj bila udovička. Ovo potvrđuje za ono doba karakterističnu visoku smrtnost i relativno nisku prosječnu doživljenu dob.

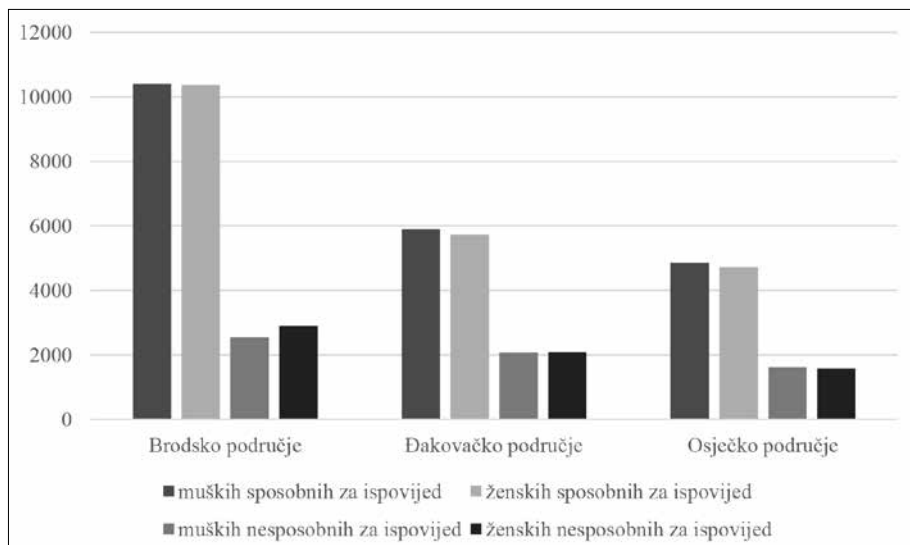
²⁶ *Kanonske vizitacije*, knj. V.

²⁷ Nenad Vekarić i Božena Vranješ-Šoljan (ur.), *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj* (Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009), 59.

²⁸ *Kanonske vizitacije*, knj. V, 317-480; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 1029-1220.

²⁹ *Kanonske vizitacije*, knj. V, 103-316; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 723-1028; *Kanonske vizitacije*, knj. X, 93-370.

Grafikon 3. Spolna i dobna struktura stanovnika u Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji 1833. godine na temelju podataka kanonskih vizitacija

Spolnu strukturu stanovništva na temelju podataka kanonskih vizitacija moguće je utvrditi samo za 1833. godinu, i to samo za područje tada već sjedinjene Bosanske ili Đakovačke i Srijemske biskupije (Grafikon 3). Naime, samo su tijekom ove vizitacije sustavno bilježeni podaci o osobama koje jesu i koje nisu sposobne za ispovijed prema spolu. Također, ove su vizitacije jedine koje mogu poslužiti za pouzdanije podatke o dobnoj strukturi. Naime, podatak o uzrastu prema kriteriju spremnosti za ispovijed bilježen je tijekom više vizitacija. Međutim, provjerom podataka i njihovom usporedbom s ukupnim brojem župljana (za vizitacije za koje postoje podaci) utvrđeno je da se oni ne podudaraju, osim tijekom spomenute vizitacije 1833. godine. Analiza podataka vizitacije 1833. godine pokazala je očekivanu razmjerno ujednačenu spolnu strukturu, s time da se može primijetiti kako je u populaciji sposobnih za ispovijed nešto veći udio muškaraca, dok je u populaciji nesposobnih za ispovijed nešto veći udio djevojčica, osim na osječkom području. Ovakva je spolno-dobna raspodjela vjerojatno djelomice posljedica uobičajeno veće smrtnosti dječaka u dječjoj dobi te žena u fertilnoj dobi, ali bez dodatnih sustavnih povijesno-demografskih istraživanja u području vitalne statistike nije moguće dati pouzdanije interpretacije.

Podaci u kanonskim vizitacijama za istočnu Slavoniju u promatranom razdoblju izrazito su neujednačeni i neprecizni kada su u pitanju pripadnici nekatoličkih denominacija. S obzirom na neodređene, neujednačene i nedosljedne podatke, nije moguće preciznije analizirati broj stanovnika drugih konfesija. Nije čak moguće s većom pouzdanošću utvrditi ni broj naselja s

pripadnicima drugih konfesija za pojedine vizitacije jer su župnici povremeno propuštali zabilježiti njihovu prisutnost čak i u onim naseljima za koja se na temelju drugih vizitacija ili drugih izvora zna da nisu čisto katolička. Zbog navedenoga, analiza će se ograničiti na skupno određivanje vjerske strukture za cijelo razdoblje prema pojedinim područjima. Veliku većinu u cijeloj istočnoj Slavoniji činila su naselja s isključivo katoličkim stanovništvom, najviše na valpovačkom području (84,38 %), nešto manje na đakovačkom (80,68 %) i brodskom (77,24 %), a najmanje na osječkom (36,59 %) području. Pravoslavno stanovništvo je činilo većinu ili značajan dio stanovnika u 9,83 % svih naselja tijekom cijelog promatranog razdoblja, najviše na osječkom području (43,90 %), zatim na đakovačkom (10,23 %), valpovačkom (9,38 %) i brodskom (6,54 %) području. U svim ostalim naseljima u vizitacijama je zabilježeno da je živjela manjina pravoslavnih ili njih nekoliko obitelji, kuća ili osoba. Što se tiče kalvinista, u cijelom razdoblju su popisani kao pojedinci samo u nekoliko naselja, a jedino su u Retfali pored Osijeka u vizitacijama evidentirani kao većina. Tako je 1754. godine u Retfali bilo 75 kalvinskih i 42 katoličke obitelji, a 1813. godine 100 kuća kalvinista i 82 kuće katolika. U vizitacijama 1833. godine zabilježeno je da su u Laslovu i Hrastinu kalvinisti imali svoje bogomolje, pučke škole i vjerske službenike, ali se ne navodi broj vjernika.³⁰ Što se tiče luterana, njih je bilo još manje, odnosno po svega nekoliko osoba u Dalju i Petrijevcima.

Podaci o vjerskoj strukturi stanovništva potvrđuju pretpostavku prema kojoj je na području Vojne krajine, odnosno područjima uz granicu s Osman-skim Carstvom, udio naselja s većim ili manjim brojem pravoslavnih stanovnika veći. Međutim, pretpostavka da je za naselja gradskoga tipa karakteristična veća konfesionalna heterogenost nisu se pokazala točnima. Naime, prema podacima u kanonskim vizitacijama jedino naselje gradskoga tipa s većom pravoslavnom zajednicom bio je osječki Donji grad, u kojem je 1754. zabilježeno 900 pravoslavnih stanovnika, a 1813. godine 322 pravoslavne kuće. I u ostalim gradskim naseljima tijekom pojedinih vizitacija zabilježeno je da je uz katolike u njima živio i manji broj pravoslavnih stanovnika. Najčešće je riječ bila o zaista samo nekoliko kuća ili osoba, osim u slučaju Broda, u kojem je 1811. godine popisano 227 pravoslavnih (iste je godine u Brodu zabilježeno 1987 katolika).³¹

³⁰ *Kanonske vizitacije*, knj. V, 31, 197, 323. U osječkoj okolici reformirano je stanovništvo bilo većina i u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Tordincima, ali ih analizirane (katoličke) kanonske vizitacije ili ne spominju, ili samo utvrđuju njihovo postojanje, bez bilježenja broja vjernika. Denis Njari, „Stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2016), 7.

³¹ Njari, „Stanovništvo“, 27, 243; *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 749.

Zbog vrlo neodređenih i neujednačenih podataka o nekatoličkom stanovništvu nije moguće istražiti eventualni proces vjerske homogenizacije tijekom promatranog razdoblja. Međutim, sami zapisi kanonskih vizitacija nešto o tome govore. Tako se u vizitaciji Čepina 1899. godine može pročitati sljedeće: „Današnje stanovništvo ovoga prostranog grada čine ljudi koji su došli iz svake narodnosti, jezika, puka i kraja. Ipak su glavni narodi: Hrvati, Nijemci i Mađari, čiji jezici i važe u mjestu. Među njima postoje gdje koji akatolici različitih vjeroispovijesti, kao Židovi, više pripadnika istočne Crkve (pravoslavci), no najvećim dijelom tu stanuju katolici. Njihov broj iz dana u dan sve više raste, dok malo pomalo odlaze i nestaju pravoslavci.“³²

Zaključak

Istraživanje je potvrdilo polaznu pretpostavku da su kanonske vizitacije koristan povijesno-demografski izvor, ali da zbog osobina koje su općenito karakteristične za protostatističke izvore pokazuju niz metodoloških ograničenja koja treba uzimati u obzir prilikom analize i interpretacije. Glavna ograničenja proizlaze iz metodološke neujednačenosti prikupljanja podataka te prostorne i vremenske nedosljednosti i neujednačenosti u provedbi vizitacija u različitim područjima, a što ograničava mogućnost sustavne komparativne analize. Ipak, podaci u kanonskim vizitacijama omogućavaju praćenje i analizu broja naselja, broja katolika, a djelomice i dobne i spolne strukture te nekih karakteristika obitelji i kućanstava. Provedenom je analizom utvrđeno da je proces demografske obnove, koji je bio jedan od imperativa habsburških vlasti nakon ulaska istočne Slavonije u sastav Habsburške Monarhije krajem 17. stoljeća, uglavnom završio do sredine 18. stoljeća, ali se kontinuiran porast stanovništva nastavio, s iznimkom đakovačkog područja u kojem je zabilježen manji pad broja stanovnika. Kada su u pitanju drugi analizirani demografski čimbenici, područje istočne Slavonije pokazuje obilježja karakteristična za tradicionalne zajednice prije početka prve demografske tranzicije. Tako provedene analize posredno upućuju na visok mortalitet i razmjerno nisku prosječnu doživljenu dob te tradicionalnu obiteljsku strukturu.

Tijekom kanonskih vizitacija uglavnom je redovito bilježena prisutnost pripadnika nekatoličkih konfesija u vizitiranim župama, ali je način bilježenja u pravilu izrazito uopćen, neprecizan i nedosljedan. Zbog toga nije moguće provesti sustavniju analizu vjerske strukture, a na temelju podataka u vizitacijama mogu se definirati samo njene opće karakteristike. Istočna je Slavonija u promatranom razdoblju pokazivala visoku razinu vjerske homogenosti s prevladavajućim katoličkim stanovništvom. Uz katolike, najbrojnije je bilo pravoslavno stanovništvo, posebice na osječkom te donekle na brod-

³² *Kanonske vizitacije*, knj. IX, 481.

skom području, čime se potvrđuje pretpostavka o većem broju pravoslavnog stanovništva u vojno-krajiškom području te općenito području bližem istočnoj granici Monarhije. Bilješke o pripadnicima protestantskih zajednica i Židovima vrlo su rijetke u kanonskim vizitacijama te ih se spominje svega nekoliko, a jedino je naselje s homogenom i većom zajednicom kalvinista bila Retfala pored Osijeka.

Na temelju provedene analize može se zaključiti da su kanonske vizitacije koristan povijesno-demografski izvor, ali da su mogućnosti njihova istraživanja ograničene. Moguća daljnja povijesno-demografska istraživanja kanonskih vizitacija mogu ići u pravcu detaljnijih mikrohistorijskih analiza s pažljivim odabirom uzoraka, odnosno pojedinih naselja za koja postoje kontinuirani podaci u vizitacijama. Ovakvim bi se detaljnijim analizama pojedinih naselja mogle utvrditi dodatne činjenice koje bi pomogle boljem razumijevanju rezultata analize na razini cijele istočne Slavonije. Također, dopuna istraživanja uključivanjem drugih povijesno-demografskih izvora omogućila bi cjelovitiju povijesno-demografsku i povijesno-konfesionalnu analizu.

Objavljeni izvori i literatura

- Hoško, Franjo Emanuel. Grga Čevapović *osporavatelj ranog liberalizma*. Zagreb: Salesiana, 2011.
- Hoško, Franjo Emanuel. *Josip Pavišević svjedok jozefinizma u Slavoniji i Podunavlju*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003.
- Ivković, Marta; Vitek, Darko. „Centralizacija državne uprave kroz formiranje županija i izgradnja odnosa prema vlastelinskim samoupravama – primjer Srijemske županije i Iločkog vlastelinstva u 18. stoljeću“. *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 89-115, pristup ostvaren 1. V. 2024., doi: <https://doi.org/10.22586/ss.21.1.12>
- Korunić, Petar. *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine*. Svezak 1. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Kudelić, Zlatko. „Konfesionalizacija i crkvena unija u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu na primjeru Vojne krajine“. U: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 6. i 17. prosinca 2013.*, uredila Romana Horvat, 85-119. Zagreb: Matica hrvatska; Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 2016.
- Njari, Denis. *Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Pečuški biskupijski arhiv, 2019.
- Njari, Denis. „Stanovništvo Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2016.
- Őri, Péter; Pakot, Levente. *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*. Rostock: Max

- Planck Institute for Demographic Research, 2011. Pristup ostvaren 10. V. 2025. <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2011-020.pdf>
- Roksandić, Drago. „‘Prosvijećena’ modernizacija i tolerancija u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: problemi pristupa - konflikti koncepti i kontradiktorne prakse“. *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 12 (2014), 205-215.
- Skenderović, Robert. „Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine (*“Tabella Impopulationis pro Anno 1773”*)“. *Povijesni prilozi* 29 (2010), br. 39: 73-92. Pristup ostvaren 10. V. 2025., <https://hrcak.srce.hr/63760>
- Sršan, Stjepan, prir., *Kanonske vizitacije*, knj. III: *Valpovačko-miholjačko područje 1730. – 1830.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Biskupija Đakovačka i Srijemska, 2005.
- Sršan, Stjepan, prir., *Kanonske vizitacije*, knj. IX: *Brodsko područje 1730. – 1833.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Đakovačko-osječka nadbiskupija i metropolija, 2010.
- Sršan, Stjepan, prir., *Kanonske vizitacije*, knj. V: *Osijek i okolica 1732. – 1833.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Biskupija Đakovačka i Srijemska, 2007.
- Sršan, Stjepan, prir., *Kanonske vizitacije*, knj. X: *Đakovačko područje 1751. – 1833.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Đakovačko-osječka nadbiskupija i metropolija, 2011.
- Štefanec, Nataša. „Vjerska politika u habsburškim zemljama u srednjoj Europi (od 20-ih godina 16. st. do 30-ih godina 17. st.)“. U: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 6. i 17. prosinca 2013.*, uredila Romana Horvat, 43-63. Zagreb: Matica hrvatska; Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 2016.
- Vekarić, Nenad; Vranješ-Šoljan, Božena, ur., *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj.* Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009.
- Vocelka, Karl. *Glanz und Untergang der Höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699-1815.* Wien: Überreuter, 2004.
- Vranješ-Šoljan, Božena. „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 2: 517-543. Pristup ostvaren 2. V. 2025. <https://hrcak.srce.hr/30612>
- Živaković-Kerže, Zlata. „Dva posljednja stoljeća nadležnosti Pečuške biskupije u sjevornoj Slavoniji i Baranji“. *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 465-470. Pristup ostvaren 8. V. 2025. <https://hrcak.srce.hr/file/93112>

Summary

THE RELIGIOUS STRUCTURE OF THE POPULATION OF EASTERN SLAVONIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH AND THE EARLY 19TH CENTURY ON THE BASIS OF CANONICAL VISITATIONS

The objective of this paper is to determine the possibilities and limitations of the Canonical Visitations as a source for research into confessional-demographic characteristics taking the Canonical Visitations for dioceses in Eastern Slavonia in the second half of the 18th and the early 19th century published by the State Archive in Osijek as an example. For this purpose, the structure and the content of data on the population and its religious affiliation are analysed. Also analysed are demographic indicators, the religious structure of the population and the level of confessional homogeneity in certain areas of Eastern Slavonia during the period under analysis. Also analysed are the confessional-demographic trends in the context of Habsburg policy as regards religion and the population as well as enlightened absolutism.

In the analysed period the parishes in the Valpovo area were part of the diocese of Pécs, those in the Brod area were part of the diocese of Zagreb, the parishes in the Đakovo area were part of the diocese of Bosnia or Đakovo, whereas the parish of Osijek was an exception and fell under the jurisdiction of the archdiocese of Esztergom. From 1773, this area was canonically united in the diocese of Bosnia or Đakovo and the diocese of Syrmia with the exception of those in the Valpovo area where the parishes remained within the diocese of Pécs.

Canonical visitations are useful historical-demographic sources; however, they exhibit several methodological limitations, which have to be taken into consideration in analysis and interpretation. Nevertheless, the canonical visitations allow an inspection and analysis of the number of settlements, the number of Catholics and, partly, the age and gender structure as well as some of the characteristics of families and households. During the observed period, a continuous increase of the number of inhabitants in Eastern Slavonia is noticeable. The population exhibited characteristics typical of the traditional community before the beginning of the first demographic transition. Because of the irregular and imprecise records of data on members of non-Catholic confessions, it is not possible to conduct a systematic analysis on the religious structure, but only to determine the general characteristics. During the period considered, Eastern Slavonia exhibited a high level of religious homogeneity with a predominantly Catholic population. Along with the Catholics, the Orthodox population was the most numerous, particularly in the Osijek and, to some extent, in the Brod area, whereas notes on members of Protestant communities and Jews are very rare.

Key words: Eastern Slavonia, canonical visitations, second half of the 18th and beginning of the 19th century, religious structure, historical demography

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt:

prof. dr. sc. **Dubravka Božić Bogović**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka

email: d.bozic@uniri.hr